

• М Е М У А Р И Т А Щ О Д Е Н Н И К И •

Д Е В І Д
ЛЛОЙД ДЖОРДЖ

*Воєнні мемуари
Том 2*

(РОЗДІЛИ 18—37)

Харків
«Фоліо»
2024

Розділ вісімнадцятий

БАЛКАНИ ТА БОЇ НА СОММІ

Усі стратегічні можливості, що їх собі мислили союзники, змінилися внаслідок розгрому Сербії. Добру нагоду, яка відкривалася для значного наступу проти західного флангу центральних держав, було якщо не цілком, то в усякому разі на деякий час згаяно; досягнення успіху тут стало важчим і не таким певним. Більше не існувало спокуси для кожного дилетанта чи іншого стратега, що вбачали її в такій добрій нагоді. Генеральні штаби Франції та Англії не виграли війни, але вони взяли гору в тій війні, яку провадили в себе вдома. Дарданелли було евакуйовано; Балкани перейшли до рук центральних держав; дорогу на Дунай, на Константинополь і до Чорного моря була закрито остаточно; Сербія вийшла з гри; Росія невпинно наближалася до розгрому; Румунію було ізольовано. Яка чудова стратегія! Німців не було розбито, утім пани політики були розгромлені. Генерали святкували перемогу. Схід із його великими можливостями, з його спокусами — зник. Хай живе криваве сонце Заходу!

Щоправда, до Салонік було відправлено сили, чисельно начебто дуже значні; здавалося, що на цьому театрі воєнних дій зосереджувалася потужна армія англійців, французів, сербів і греків, що всі разом налічували кілька сотень тисяч чоловік. Але ця потуга була приречена на безсилля і тупцяння на місці через брак спорядження, що позбавляло цю різноплемінну армію змоги практично хоч якось атакувати ворога. Генеральні штаби твердо вирішили, що генерали — керівники операцій на цьому театрі воєнних дій не повинні мати будь-якої спокуси бодай щось робити. Салоніцький експедиційний корпус можна було використати з тією чи іншою метою. Одна з них полягала в тому, щоб за допомогою достатніх сил

стримувати болгар і деяку кількість австрійських, німецьких та турецьких військ, завадити їм вирушити на інші фронти, де їхня роль могла виявитися шкідливішою, а можливо, й вирішальною. Цей план міг також завадити виконати наміри самовпевненому і підозрілому королю Греції, який не лише схилився на бік німців, а й готовий був виступити на їхньому боці під тим приводом, що він неспроможний організувати опір вторгненню таких могутніх військ. Насправді він передав ворогові, якого він не менше боявся, ніж обожнював, кавалерійську дивізію грецьких військ як жертву Молохові. Він міг віддати йому і всю грецьку армію, якби нас не було в Салоніках. Для того щоб завадити цьому, кількість наших військ була завелика. Якщо це було єдиною метою окупації Салонік, то менш значна армія, закріпившись у Салоніках, за допомогою достатньої кількості гармат могла б досягти її. Ця армія могла б бути підтримана з моря, якби вона зазнала нападу; не було сенсу в такому разі зосереджувати там значні сили, надаючи їм потужні гармати для наступу.

Іншою можливою метою було створення такої армії в Салоніках, яка могла або атакувати турків на правому фланзі, перервати їхню комунікацію з Німеччиною, а можливо, захопити столицю Туреччини; або ж ця армія могла рушити на Балкани, прорватися через Болгарію і розбити болгарську армію, відновити зв'язок з Румунією, а через Румунію — з Росією і таким чином відновити шанси, втрачені внаслідок фатальних стратегічних помилок ранньої осені 1915 р. Чудові досягнення сербської армії під проводом генерала Місича, яка згодом пробилася до Монастир, показують, що це не було недосяжним для армії, забезпеченої артилерією та снарядами.

Проте військові керівники не намагалися досягти ані першої, ані другої мети.

Як я покажу далі, салоніцьку армію було фактично залишено без гармат і артилерії, за допомогою яких вона могла б пробити собі шлях через важкопрохідні місця і зруйнувати примітивні укріплення. Протягом двох років салоніцька армія залишалася на малярійних рівнинах Струми і Вардара, не маючи змоги пробитися до здоровіших місць. Англійський генеральний штаб прагнув першої мети і готовий був скоро-

тити салоніцьку армію до відповідних цьому завданню розмірів. Французький генеральний штаб усе ще вагався, яку мету обрати. Суперечки тривали протягом багатьох місяців. Французький головнокомандувач, колись завзятий «західник», тепер прикидався наверненим у «східну віру». У цьому випадку причини його навернення лежали в царині політичній і особистій. Уплив генерала Жоффра у Франції значно зменшився через його невдачі в обороні Вердена, після того як протягом цілого місяця його попереджали про майбутню атаку. Самодержавна влада, яку він колись мав і якої донині було цілком досить, аби тримати в страху уряди, примушуючи їх діяти всупереч їхній власній думці й підкорятися його впертій волі, ця влада майже цілком зникла, після того як під Верденом виявилася обмеженість Жоффра. Керівні державні діячі Франції, зокрема президент республіки і прем'єр-міністр, вважали за потрібне напасти на ворога на південно-східному Балканському фронті. У цьому їх підтримував — до певної міри скеровуючи їх — найталановитіший із французьких генералів — Галлієні. Вплив генерала Жоффра був досить сильний, щоб завадити здійсненню їхнього плану, коли він був би найкорисніший і міг відіграти вирішальну роль; проте його влада була заслабкою для якогось дієвого опору, коли цей план не мав уже більше колишньої цінності. Такий смішний бік, що його можна знайти в кожній трагедії.

Генерал Жоффр, аби задовольнити політиків, які вперше почали йому наказувати, виконав їхнє побажання про відрядження підкріплення на Салоніцький фронт. Це було його жертвопринесенням на вівтар зневаженого божества. Молох Західного фронту був тимчасово пересичений кров'ю. Настав час тепер принести жертву кумирам Єлісейського палацу.

Жоффр прибув до Лондона 9 червня 1918 р., щоб переконати англійський кабінет приєднатися до французів у їхньому намірі послати підкріплення до Салонік. На цей момент обидва штаби й обидва уряди домовилися між собою про початок великого наступу на Соммі. Приготування до цього наступу значно посунулися вперед. Генерал Жоффр зазначав, що цей наступ був потрібний задля полегшення становища французів під Верденом. З тієї ж причини нас просили взяти на себе захист значного сектора Західного фронту, який досі

займали французькі війська. Французи потребували кожного зайвого батальйону для захисту Вердена. Одним з найбільш нез'ясовних епізодів війни є те, що французький головнокомандувач, який був раніше суворим захисником політики «все для Заходу», міг у такий момент прибути до Англії, щоб переконати нас спільно з французами відправити значну кількість французьких та англійських солдатів у Салоніки, де їм треба було розпочати показну атаку, яка мусила скінчитися невдачею через брак артилерії та снарядів.

На конференції, яка відбулася на Давнінг-стріт, генерал Жоффра виступив надзвичайно переконливо і дуже красномовно. Нехай інші міркують про те, чи був він добрим полководцем. У цьому питанні, можливо, я не компетентний, хоча й маю з цього приводу свою думку, і цілком певну. Але щодо промовницьких здібностей Жоффра, то я вважаю, як старий парламентар, смію мати своє судження і висловити його. Жоффра був одним з найкращих ораторів за силою і драматизмом промови, яких я будь-коли чув на всіх конференціях, де мені довелося бути присутнім. Та хоча цього разу він говорив з усіма зовнішніми виявами серйозності й щирості в голосі, жестах, мові та у виразі обличчя, було важко повірити, що навіть він сам був переконаний у своєму власному красномовстві. Він наполягав на атаці силами, що не мали зброї, необхідної для досягнення поставленої перед ними мети, але не пропонував довести їхнє озброєння до такого рівня, щоб ці армії стали здатні до наступу. Це була одна з найцінніших промов, які я будь-коли чув. З урахуванням неминучих втрат, які були пов'язані з цим марним заходом, такий виступ Жоффра був би злочинним, якби він не був певен у тому, що ми відкинемо його пропозицію. Я зрозумів, що він виступав несерйозно і що наступ у Салоніках без підтримки артилерією та снарядами мусить зазнати невдачі; я також знав, що така поразка змусить зневіритися в будь-якій спробі зробити в майбутньому те ж саме за сприятливіших умов.

Я наводжу нижче стислий виклад мого виступу на цьому засіданні, записаний тоді ж:

«Ллойд Джордж заявив, що він був завжди прихильником наступу на північ від Салонік, але за відсутності

достатніх шансів на успіх він вважає такий наступ фатальним. Оскільки подані йому дані не переконали його в тому, що цей наступ може стати успішним, Ллойд Джордж, як прихильник самого принципу наступу на цьому фронті, сумнівається щодо його своєчасності. Ми мали досвід Дарданелл, де втратили близько 200 тисяч чоловік і де було завдано удару нашому престижу. Тому, якщо шансів на успіх не досить, Ллойд Джордж висловлюється цілком проти цього плану. Факти, наведені британським генеральним штабом, генерал Жоффр серйозно не спростував. Нападати на добре укріплену армію з 24 французькими і шістьма важкими англійськими гаубицями дуже небезпечно. Генерал Жоффр заявив, що ми повинні стримувати ворога, і згадав про росіян. Але російські війська стримували австрійців, а болгари не допомагали нікому. Якщо є досить шансів, щоб прорватися і загрожувати ворогові з тилу, то Румунія виступить на нашому боці. Але генерал Жоффр не говорив про те, що ми маємо цей шанс; він не має наміру прориватися через Болгарський фронт; він думає лише про відносно мізерні перемоги. Починати цю операцію з недостатніми силами — отже, дискредитувати її. Перед сером Дугласом Гейгом стоїть важке завдання почати дуже серйозні операції, щоб ослабити тиск німців на Західному фронті. Це міркування здається вирішальним для військового комітету; інакше військовий комітет проти наступу нині, зважаючи на суто воєнні міркування. Міністерство військового спорядження відправляє до Франції важкі гармати, але зовсім не в тій кількості, як того вимагає сер Дуглас Гейг, і тому сер Дуглас Гейг вважає за краще почати свої дії пізніше, коли він буде забезпечений усіма необхідними йому гарматами. Питання полягає в тому, чи готовий за цих обставин генерал Жоффр відправити з Франції до Салонік приблизно 50 гаубиць. Ллойд Джордж зауважив, що він також твердо тримається думки щодо потреби, зрештою, розпочати наступ із Салонік, як і сам Бріан, і наполягав на тому, що ми не повинні починати наступу із Салонік, поки не будемо цілком готові, оскільки невдалий наступ завадить будь-якому подальшому успіху на

цьому фланзі. Після цієї невдачі жоден уряд не зробить другої спроби наступу. Така на правду головна причина його виступу проти цього плану. Союзники не мають ще достатніх засобів, щоб розбити болгар, не кажучи вже про можливість завадити допомозі болгарам з боку турків».

Отже, на таємну вітиху генерала Жоффра ми відкинули салоніцький план і повернулися лицем до наступу на Соммі. Бої на Соммі та бої біля Вердена можуть вважатися двома найкривавішими битвами в усій історії людства. Втрати обох сторін перевищували мільйон чоловік. Наступ на Соммі не пояснює невдачі німецьких спроб захопити Верден. Бої на Соммі були лише одним із чинників, що сприяли послабленню німецького наступу, який було вже фактично визнано невдалим. Французький головнокомандувач заявив ще в травні, що німців було фактично розбито під Верденом.

Якби битва навколо решти фортів, що стримували просування німецької армії, тривала, то ми могли б відправити підкріплення французькій армії, або відрядивши війська до Вердена, або взявши на себе захист іншої ділянки Французького фронту. Наступ на Соммі, певна річ, не врятував Росію. Ця велика країна швидко наближалася до анархії під натиском німецької армії та її чисельнішої артилерії. Вже чутно було шум дедалі ближчого урагану; ми почули б його, коли б не шум битви на Соммі. Цей оглушливий гуркіт приховував від нас уже невідворотну катастрофу в Росії, тому ми не вжили заходів, щоб запобігти їй. Третини артилерії та снарядів, витрачених на Соммі, вистачило б, щоб забезпечити на берегах Дніпра велику перемогу російським військам і відкласти революцію до кінця війни.

Вважають, що битва на Соммі завдала шкоди колишній німецькій армії, оскільки там були вбиті кращі офіцери й солдати Німеччини. Проте в цих битвах було вбито значно більше кращих вояків з нашого боку і з боку Франції.

Бої на Соммі велися за допомогою добровольців, набраних у 1914 і 1915 рр., у них брали участь кращі, обрані представники нашої молоді. Офіцери склалися переважно з вихованців наших аристократичних навчальних закла-

дів та університетів. У цій безглуздій битві загинуло близько 400 тис. наших солдатів, кількість загиблих офіцерів була величезна. В «Офіційній історії війни» ми читаємо щодо першої атаки:

«Надто малий простір було виграно за таких втрат кращого цвіту молоді Англії та Ірландії...»

Підсумовуючи вплив усього бою на англійську армію, укладачі «Офіційної історії війни» пишуть:

«Спорядження надходило надалі в більшій кількості, його навчилися краще використовувати, але ніколи якість і дух бійців не були такі високі, ніколи загальне керівництво і підготовка, а головне, дисципліна британської армії у Франції не досягали такого рівня. Втрати були не лише великі, а й непоправні». Якби німці зі своєю дурістю, яку годі пояснити, не викликали конфлікт з Америкою і не втягли американський народ у війну проти Німеччини, то на той момент, коли їй вдалося усунути іншого сильного ворога — Росію, Сомма не врятувала б нас і не вивела з тої неминучої безвиході, в яку ми потрапили. Я не був уражений тим, що в англійській офіційній історії війни розповідається, зі слів Пуанкаре, ніби найвидатніший з французьких полководців, генерал Фош, був противником наступу на Соммі. Коли довелося підбити підсумки наступу, я згадав Балфурову вказівку, яку він зробив, коли французький генеральний штаб уперше повідомив нам проєкт цього великого наступу. Балфур сказав: «Французам бракує людей; та все ж вони хочуть зробити щось таке, що ще більше зменшить їхні людські резерви». Балфур пропонував указати французам на те, що, на нашу думку, вони припускаються помилки.

Тим часом як французькі й англійські генерали повідомляли про все нові перемоги над Німеччиною на Західному фронті; тим часом як наші розвідувальні управління на фронті запевняли своє командування, а потім і свої уряди, що 5/6 німецьких військ було цілковито знищено й інші дивізії також будуть змішані з землею, — німецький генеральний штаб відводив кілька дивізій з поля битви у Франції для перекидання їх на Карпати, де вони повинні були підтримати австрійців та болгар у наступі проти Румунії. Ніхто в союзному таборі, мабуть, не чекав цього кроку з боку німців;

принаймні ні в кого не було жодного плану щодо того, як завадити розпочатому німецькому наступу. Вся увага західних стратегів зосереджувалася на кількох селах на Соммі. Вони перебільшували значення кожного кроку вперед, який їм вдавався, водночас переконуючи самих себе в тому, що німці вкрай приголомшені цим наступом і відчують брак людей, гармат, тож навряд чи їм стане відваги вести ще десь боротьбу протягом скільки-небудь тривалого часу. Вони, напружено прислухаючись до найменшого шереху, який провіщав би прорив німецької лінії оборони, зосередили кавалерійські загони поблизу фронту, щоб накинутися на залишки німецької армії, коли вона змушена буде втікати. Їхні ілюзії були безмежні. Цей момент екзальтованих захоплень я мав нагоду спостерігати.

Під час боїв на Соммі я перетнув фронт від Вердена до Іпра. Разом з Альбером Тома я відвідав генерала Гейґа в його ставці, і разом з ним ми вирушили на головну квартиру генерала Кейвена, де мали зустрітися з генералом Жоффром. Жоффр і Тома прагнули роздобути кілька шестидюймових гаубиць для Французького фронту. Ми поспушалися поради, яку дали нам молоді французькі артилеристи в Булоні, і виробляли велику кількість гаубиць, щоб завдавати вбивчого обстрілу ворожим траншеям. Французи більшою мірою приділяли увагу далекобійним гарматам, і їм бракувало гаубиць.

Коли ми добулися до головної квартири генерала Кейвена, наші восьмидюймові гаубиці вели жорстокий обстріл розташованої внизу долини, яку солдати називали «Долиною щастя». Гуркіт артилерії внизу і тріск від розривів снарядів над головою трохи не оглушив нас. Ми ледве могли вести розмову. В самому штабі лорда Кейвена шум був ще сильніший, ніж знадвору. Покінчивши з питанням про гаубиці, ми перейшли до загальних розмов про наступ. Обидва генерали — Жоффр і Гейґ — були в захваті від досягнутих успіхів. Дорогою туди мені зустрілися ескадрони кавалерії, які гордовито чвалували на фронт. Коли я запитав, для чого збираються використовувати кавалерію, сер Дуглас Гейґ пояснив, що кавалерію підведено так близько до фронту для того, щоб мати змогу зробити рейд, відразу як гвардія прорве німецькі

лави. Кавалерія повинна була використати ймовірний успіх і завершити розгром Німеччини.

Можна було бачити, як гвардія марширувала довгою колоною через долину на шляху до передових позицій. У гвардії перебував у той час син прем'єра Раймонд Асквіт. Ще не діставшись до Іпра, я дізнався, що атака скінчилася невдачею і що блискучого сина англійського прем'єра знайдено серед загиблих. Коли я дозволив собі висловити сумнів у тому, що кавалерія зможе успішно виявити себе на фронті, де на багато десятків верст позаду окопів ворога понаставлявано дротяних загороджень і кулеметів, обидва генерали в один голос напали на мене; Жоффр, зокрема, заявив про свою сподіванку, що французька кавалерія завтра ж змете розладнані німецькі лави. Здалеку долинав гуркіт французької артилерії, яка, просунувшись уперед, повинна була саме цієї хвилини відкрити шлях французькій кавалерії.

Ця зустріч дала мені уявлення про ту екзальтацію, яку викликає битва в хоробрих людей. Вони були цілком неспроможні бачити бодай щось за межами тієї битви, яка розгорталася в них перед очима; вони були неспроможні навіть розібратися в її результатах. Це було б добре, якби союзні уряди могли бодай скористатися послугами інших фахівців, які своїми здібностями і волею перевершували б або принаймні дорівнювали тим великим полководцям, чия проникливість безслідно щезала в запалі битви, яку вони вели в цей час. Але ні французи, ні ми самі не мали в кабінеті міністрів військових радників, які своїми здібностями і силою волі могли дорівнятися Жоффру, Фошу і Гейгу. Генерал Галлієні протягом багатьох років нездужав і тому не мав досить сил, щоб наполягти на тій політичній лінії, яка здавалася йому правильною. Про сера Вільяма Робертсона я ще говоритиму далі. Хибне почуття лояльності щодо сера Дугласа Гейга обмежувало його здоровий глузд. Відтак ми змушені були відкладати неминучий нібито прорив німецьких військ від однієї перемоги до іншої. Ми зазнавали величезних втрат. Деякі з них були непоправні; такими були втрати офіцерів і кращих солдатів, які записалися добровольцями до армії Кітченера в перший період загального ентузіазму. Німці підкреслили нашу невдачу на Соммі своєю кампанією в Румунії.

Вони вирушили на Дунай, щоб відсвяткувати і використати свою перемогу на Соммі. Макензен переправився через велику річку з болгарського боку й рушив на Бухарест. Армія Фалькенгайна вже скотилася на Румунію, як гірська лавина з Карпатських гір, розбивши погано споряджені румунські армії в долинах Дунаю. Румунія з її нафтою і пшеницею перейшла до німецьких рук, і тим самим війна затяглася на багато місяців і років.

Ще до початку німецького наступу на Румунію я був стривожений повідомленнями з Балкан про задуми Болгарії щодо її задунайського сусіда. Ми одержали також тривожний меморандум від полковника Томсона (згодом лорда Томсона), нашого військового аташе у Бухаресті, — щодо питання про спорядження румунської армії. З погляду артилерії та снарядів, румунська армія була геть безпорадна порівняно з тими силами, які центральні держави могли легко виділити для нападу на Румунію. Я говорив з одним із членів генерального штабу англійського військового відомства щодо цього, але він намагався заспокоїти мене, запевняючи, мовляв, крім того, що німці не мали військ і артилерії, яку вони могли б відвести з Соммі, де, за його словами, їхні втрати були величезні, ставало вже запізно для німецького наступу в Румунії, оскільки сніг, казав він, уже випав у Карпатах і гірські дороги стали непрохідні для артилерії. Крім того, він був невисокої думки про полковника Томсона та його донесення. Я не був цілком заспокоєний і назавтра надіслав начальнику імперського генерального штабу наведену нижче записку.

«Я щойно прочитав телеграму, в якій Болгарія оголошує війну Румунії. Це новий привід для занепокоєння, про що я говорив вам у суботу в зв'язку з можливістю нових подій на Балканах. Я висловив тоді деякі побоювання, що Гінденбург, який відзначається значними “східними” устремліннями і завжди був противником концентрації німецьких військ на Заході, зверне свою увагу на Румунію, поставивши собі завданням розгромити її, і що нам слід подумати над тим, як надати дієву підтримку Румунії в тому разі, якщо на неї буде скоєно напад. Ми не можемо допустити повторення сербської трагедії. Ще на

початку 1915 р. нас попереджали, що німці мають намір у союзі з Болгарією стерти Сербію з лиця землі. Попри це, коли час наступу прийшов, ми не закупили жодного мула для того, щоб доправити сербам підкріплення із Салонік. Відтак, після висадки наших військ у Салоніках, вони не могли рухатися всередину півострова через брак військового спорядження і засобів транспорту. Сербію було розгромлено.

Я сподіваюся, що ми не дозволимо нової катастрофи — в Румунії, через несвоєчасну підготовку.

У нинішньому становищі є кілька тривожних чинників:

1. Добре відомі “східні” устремління Гінденбурга.

2. Оголошення війни Румунії з боку Болгарії. Я не можу повірити, щоб Фердинанд узяв на себе цей ризик, не буди цілком певним у німецькій підтримці його наступу на Румунію. Інакше оголошення війни було б ні до чого.

3. Сповільнення німецького наступу на Верден. Гінденбург, безперечно, відмовиться від цього безглузкого наступу за першої ж нагоди. Відмова від цієї операції вивільнить сотні важких гармат і сотні тисяч добрих військ. Якщо на додачу до цього Гінденбург буде готовий трохи відступити на Соммі, змушуючи нас під час відступу зазнавати важких утрат, він зможе перевести із Заходу на Схід ще кілька дивізій. Він міг би віддати вчетверо і вп'ятеро більшу територію, ніж та, яку ми зайняли протягом останніх двох місяців, не поступаючись хоч трохи істотними позиціями¹.

4. Я не думаю, щоб спорядження румунської армії дало їй змогу довго витримувати натиск об'єднаних сил Німеччини, Австрії та Болгарії, озброєних сотнями важких гармат і величезною кількістю важких снарядів. У румунів дуже мало важких гармат, я сумніваюся, що їхніх запасів снарядів вистачить для того, щоб успішно витримати безперервні бої протягом кількох тижнів.

Тому я ще раз наполягаю, щоб генеральний штаб ретельно обговорив питання про те, що ми повинні зробити

¹ Примітка. Я маю право зазначити, що через п'ять місяців німці фактично пішли за цим планом, відкинувши таким чином цілком стратегічні розрахунки генерала Нівелля.

разом з Францією та Італією, щоб допомогти Румунії в разі, якщо вона стане жертвою серйозного наступу. Можливо, мої побоювання не обґрунтовані; не зашкодить, якщо ми будемо готові до всього.

Д. Ллойд Джордж.
4/IX 1916 р.».

Росіяни зробили сміливу спробу допомогти румунській армії, яку противник перевершував і чисельністю, і артилерією. Але до Різдва більша частина Румунії була вже в руках ворога. Румунський король був змушений укласти ганебний мир, а країна, яка становила загрозу для центральних держав, стала для них джерелом необхідних їм нафти і пшениці. Румунія і Сербія вийшли таким чином з гри; участь Греції була нейтралізована германофільськими елементами в уряді Греції. Три країни, які могли б спільно виставити на боці союзників понад мільйон чудових солдатів, були усунені з табору наших союзників. Спроба врятувати Румунію остаточно вичерпала значні сили Росії. Союзні генерали, споглядаючи результати своєї стратегії, намагалися прикритися сміхотворними розрахунками про німецькі втрати на Соммі. Ці втрати були підраховані в кількості одного мільйона на самому тільки Англійському фронті; ми могли лише здогадуватися, якої шкоди завдали німцям французи своєю артилерією. Наш великий наступ закінчився невдачею; Німецький фронт прорвати не вдалося, тож ми намагалися втішитися статистичними викладками. Сер Дуглас Гейґ не досяг своєї запланованої мети, але професор Оман більш ніж заповнив цю прогалину своєю великою статистичною перемогою, здохнутою десь у кабінеті на задвірках військового міністерства. Вчений академік працював на підставі відомостей, наданих йому «розвідувальним» управлінням військового міністерства. Безперечно, чиновники цього управління ніколи не виявляли своєї «обізнаності» такою значною мірою, як тоді, коли вони намагалися допомогти військовому командуванню винайти видимість перемоги. Насправді ми втратили на 50% більше людей, ніж німці. Французькі втрати були не такі значні, як наші, але також перевищували втрати німців.

Так закінчилася третя кампанія великої війни.

Зміст

Розділ вісімнадцятий	
Балкани та бої на Соммі	3

Розділ дев'ятнадцятий	
Практичні здобутки міністерства військового спорядження . . .	15
1. Артилерійська конференція в Булоні	15
2. Постачання важких гармат для армії.	
Меморандум військового міністра	26
3. Національні майстерні	33
4. Начинення снарядів	39
5. Міністерство військового спорядження. Департамент	
вибухових речовин	43
6. Кулемети	60
7. Кулеметний корпус	69
8. Проєктування і винаходи	72
9. Танки	92
10. Зведення досягнень міністерства військового	
спорядження	98

Розділ двадцятий	
Відносини союзників з Америкою	104

Розділ двадцять перший	
Кроки президента Вільсона на користь миру	119

Розділ двадцять другий	
Ірландське повстання	134

Розділ двадцять третій	
Перед запровадженням загальної військової повинності	145
Розділ двадцять четвертий	
Розклад ліберальної партії	168
Розділ двадцять п'ятий	
Лорд Кітченер: спроба характеристики	176
Розділ двадцять шостий	
У військовому міністерстві.	184
Розділ двадцять сьомий	
Сер Вільям Робертсон	197
Розділ двадцять восьмий	
Транспорт	202
Розділ двадцять дев'ятий	
Месопотамський скандал.	216
Розділ тридцятий	
Політика нищівного удару.	240
Розділ тридцять перший	
Крок Ленсдауна на користь миру	262
Розділ тридцять другий	
Воєнний стан наприкінці кампанії 1916 року.	290
Розділ тридцять третій	
Продовольче питання	338
Розділ тридцять четвертий	
Міністерство нерішучості.	345

Розділ тридцять п'ятий	
Криза: грудень 1916 року	350

Розділ тридцять шостий	
Кілька характеристик	370
1. Г. Асквіт.	370
2. Лорд Голден.	373
3. Лорд Балфур	374
4. Карсон.	378
5. Бонар Лоу	381

Розділ тридцять сьомий	
1914—1916. Погляд назад	390